

FITRATNING IJODIY MEROSI

Termiz Davlat Universiteti akademik litseyi

Ijtimoiy- gumanitar fanlar kafedrası

Ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Jo'rayeva Nargiza

Annotatsiya: Abdurauf Fitrat ijodi va faoliyati yaqin tariximizning eng porloq sahifalaridan birini tashkil qiladi. Uning zamonida adabiyotni jamiyatga xizmat qildirish bilan shug'ullanmagan ijodkorni topish qiyin bo'lsada, so'z va ish birligini hech kim u olib chiqqan maqomga ko'tara olgan emas. Ushbu maqolada Abdurauf Fitratning ijodiy merosi haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: taxallus, O'zbek shoirlari, Turk xalqlari adabiyoti, drama, demokratik davlat, maqola—taqriz, jadidchilik, adabiyot tarixi, dramaturg, nosir, shoir va zabardast olimlar, opportunist, firqa amaldorlari.

Fitrat XX asr o'zbek adabiyoti, fani va madaniyatining yirik vakili. U qomusiy bilimga ega olim, adabiyot nazariyachisi, o'tkir tilshunos, betakror dramaturg va shoir, jangovar publitsist, noshir va jurnalist, talantli davlat va jamoat arbobi edi.

20-yillar Fitrat ijodining eng sermahsul, ayni paytda, buyuk e'tirof yillari bo'ldi. U haqda shoirlar ham, olimlar ham, davlat arboblari ham yozdilar. Deyarli hammalari u yozgan asarlarning joziba kuchi, teran ma'nosi, keng qamrovi haqida yaqdil bo'ldilar.

Fitratga qadar o'zbek adabiyotida qator dramatik asarlar yozilgan. Dramaturgiyamiz tarixida ular o'ziga yarasha o'rin tutadi. Biroq, jahon adabiyotidagi mezonlar talabiga javob bera oladigan milliy ruh va milliy g'oya

bilan sug'orilgan, teran qahramonlar aks etgan bu turdagi yetuk asarlarning muallifi sifatida Fitrat o'zbek dramaturgiyasining asoschisi hisoblanadi.

Fitrat elni, yurtni ozod va obod ko'rish dardini dramaturgiyada ham to'kib soldi. O'tgan asrning 20-yillari boshida yozgan "Chin sevish" dramasi Hindiston hayotidagi voqealarni asos qilib oldi. Chunki, Turkiston hayoti misolida bosqinchilarga qarshi kurash g'oyasini ilgari surishning iloji yo'q edi.

Asar ko'proq ma'naviy-ishqiy yo'nalish asosiga qurildi. Lekin, unda ijtimoiy dard yetarlicha ko'rsatilmadi deb topdi, shekilli, muallif ko'p o'tmay shu yo'nalish kuchaytirilgan boshqa bir asar yozishga kirishdi. Natijada, avvalgi asardagi bosh g'oya va qahramonlar saqlab qolinib, milliy istiqlol ruhi kuchaytirilgan deyarli yangi drama – "Hind ixtilochilari" dramasi paydo bo'ldi. Asar markaziga vatanni bosqinchiliklardan ozod qilishni hayotning bosh mazmuni deb bilgan Rahimbaxsh va sevgilisi Dilnavoz obrazlari qo'yildi.

Abdusubbuh, Badrinad, Fayziahmat va Mahmudxon – Rahimbaxshining hammaslamlari. Kelishmovchilarni, diniy, irqiy, g'oyaviy, sinfiy va boshqa ixtiloflarni bir chekkaga yig'ishtirib qo'yib, birlashish va Ona tuproqni bosqinchilardan ozod etib, Hindistonni mustaqil kerak, degan g'oya asarning asosini tashkil etadi.

Fitrat shu tariqa, o'z armonini Hindiston tasviri orqali ilgari surdi, yurtdoshlarini shu tarzda kurashga chorladi.

"Arslon" nomli besh pardali pyesasida (1925) Buxoro amirligidagi dehqonlarning og'ir hahoti va qismatini tasvirladi.

Arslon – dramaning bosh qahramoni. U to'yga yig'ib yurgan pulini sarflab, bir bechora kambag'al yigitning xonavayron bo'lishdan saqlab qoladi. To'lg'inoyini cheksiz sevishiga qaramay, endi to'y qilishning imkoni yo'q.

Fursatdan foydalanfan 50 yoshli sudxo'r Mansurboy 18 yoshli To'g'inoyga og'iz soladi. Qiz sevgisida qat'iy, lekin Arslonga yetishishga u ham chorasiz.

Drama shu muhabbat iztiroblarini va adolat uchun kurash jarayonlarini ko'rsatadi. Sinfylik nazariyasiga qat'iy amal qilish, boylarni butkul qoralab, kambag'allarni nuqul ulug'lash talab qilingan bir sharoitda Fitrat bu mafkuraviy ko'rsatmalarga amal qilmadi. Realist san'atkor sifatida o'z e'tiqodiga sodiq qoldi.

Ziddiyatlarni sinflar aro emas, shaxslar aro bo'ladigan hayotiy qarama-qarshilik sifatida ko'rsatdi. Bek, Yasovulboshi, Darg'a singari amaldorlardagi xislatlar ham sinfiy mansubiyat sifatida emas, hayotdagi jonli odamlar tabiati tarzida talqin qilindi.

Qahramonlarning jonli, hayotiy, tarixiy haqiqatga mos tarzda realistik aks ettirish, ayniqsa, "Abulfayzxon" dramasida yorqin namoyon bo'ldi.

"Abulfayzxon" nainki Fitrat ijodi, balki umuman, o'zbek dramaturgiyasidagi shoh asarlardan biridir.

Tragediya badiiy jihatdan teran. U obrazlar tizimidagi puxtalik, kompozitsion qurilishdagi uyg'unlik, badiiy tildagi jozibasi bilan ajralib turadi. Qahramon fikri va harakatidagi emotsionallik, g'oyaning asardagi obrazlilik zamirida sizib chiqishi, shakl va mazmundagi muxtasar tutum xarakterlar pafosi bilan to'yingan holda ajib bir badiiy yaxlitlik kasb etadi. Asarning yetakchi g'oyaviy-badiiy maqsadi zo'ravonlik, o'zgalarni qullarcha itoatda tutish, taxt va mansab dunyosi barcha razilliklar manbaidir degan muammoni yoritishga qaratilgan.

Dramada Buxorodagi Ashtarxoniylar sulolasining oxirgi namoyandasi Abulfayzxon hokimoyatining tanazzuli va mang'itlar sulolasining hokimiyatga kelishi aks ettirildi.

Abulfayzxon taxtni egallagach, eng yaqin kishilaridan ham shubhalana boshladi, ko'pini hibsga olib, birin-ketin qatl etdi. O'tmishdagi bu tarixiy haqiqatni ko'rsatish orqali muallif zamonaviy dardlarni ko'tarib chiqdi. Uning asar asosida joylashgan asl niyati yashirin zulm va zo'ravonlik asosiga qurilgan, bu yo'lda istibdodning hech qanday manfurligidan qaytmaydigan tuzumni fosh etish edi. Bir jihatdan, tarixning qora va og'ir bir davri yorqin ko'rsatib berildi. Ikkinchi bir

jihatdan, taxtning yangi egalari bilan birga, o'z yurtiga sotqinlik qilgan, yangi a'yonlar bilan og'iz-burun o'pishgan yerli amaldorlar ko'magida boshqarilayotgan yangi tuzum va yangi jamiyatning kirdikorlari ham ochib tashlandi. Xayol tilidan asar nihoyasida taxtga nisbatan aytilgan: "Eng qop-qora saodat-sensan" deyilgan fikr Rahimbiy timsolidagi xonga nisbatangina emas, ayni vaqtda, asar yozilgan davr jamiyatining arkoni davlatiga ham ishoradir. Xususan, xayol tilidagi: "tinchlik saqlamoq bohonasi bilan millionlarcha inson ko'masini chuqurdan-chuqur yumalatmog'ingning zamoni hanuzgacha bitmadimi?" deyilgan fikrga Fitrat o'z zamonasiga nisbatan o'zining qarashlarini ochiq-oydin ham aytib yuboradi. Bundan tashqari, bu fikr hatto, bizning XXI asr uchun ham o'ziga yarasha qimmatli emasmi?

Tragediyaning obrazlar tizimidagi badiiy mantiq va o'zaro bog'lanish kuchli. Abulfayzxon – asarning bosh qahramoni. Uning kuchi aqlida emas, podsholigida, xolos. Podsholigi xayolidan ko'tarilganda o'ziga ishonmay qo'yish, shundan. Abulfayzxon, aslida, nomard, qo'rqqoq, vahimachi odam. O'ziga ishonmagani bois hammadan hayiqaveradi.

Uning atrofidagilar ham o'ziga yarasha. Yanada to'g'rirog'i, ishni va gapni unga yoqadigan yo'sinda tutadiganlar. Katta amaldor Ulfatning "podsholik qon bilan sug'oriladigan og'ochdir" deyishi, o'zininggina gapi emas. Bu xonga juda ma'qul gapdir. Qozikalon Nizom, to'qsabo Davlat, xonning otalig'i Hakimbiylar ham shu yo'nalishdagi kishilardir.

Bu qahramonlarning mohiyati bir yo'nalishda. Lekin, muallif ularni har birini, xuddi hayotdagidek, o'ziga xos bo'lgan fe'l-atvor bilan ko'rsatadi.

Ulfat va Davlat shu qadar ustamonki, aksar o'rinlarda xon ularning etagidan chiqolmay qoladi. Otaliq Hakimboy esa, ayyor, pixini yorganlardan. Nodirshoh bo'lsa, uzoqni ko'zlab ish tutadigan tadbirkor. Dushmanini tashqaridan emas, avval ichdan, qatoridagilarni qo'lga olib, munofiq va xiyonatchilardan foydalanib, mahv etish yo'lini tutadiganlar xilidan.

Bulardan farqli o'laroq, Farhod otaliq mard, to'g'ri so'z, e'tiqodidan qaytmaydigan kishi. U og'ir vaziyatlarda, nainkig'ururini saqlab qola biladi, balki kerak bo'lsa, xonning ko'ziga tik boqib haqiqatni ayta oladi ham. Fitrat bu qahramonlar orqali o'zining realist san'atkorligini ko'rsatadi. Xonga to'g'ri gapirib kim baraka topibdiki, Farhod otaliq topsa. Bu qahramon ham haqgo'ylik uchun munosib jazosini oladi. Besh daqiqadayoq uning boshini laganga solib, xon oldiga keltirib qo'yadilar. Holbuki, Farhod otaliq xonni, uning o'z tili bilan aytganda, "bir ota kabi asragan" zot edi.

Asar janr tabiatiga ko'ra tarixiy tragediyadir. uning asosini Ulfat, Davlat, qozi Nizom singari badiiy to'qima obrazlardan tashqari, Nodirshox, xonning inog'i Hakimbiy, Ibrohimbiy otaliq, tarixchi Mirvafolar singari tarixiy shaxslar obrazlari tashkil etadi. Tragediyaning bosh qahramoni – Buxoro xoni Abulfayzxon ham tarixiy shaxsdir.

Asarning so'nggi – beshinchi pardasi yakunida Siyovush timsolidagi Xayol obraziga duch kelamiz. Muallif bu ramziy obrazni asarga zo'ravonlik va shafqatsizlikdan iborat g'ayri-insoniylikning alal-oqibati fojiaidir, degan falsafiy ma'noga urg'u berish uchun kiritadi.

Buyuk ingliz dramaturgi Vilyam Shekspir tajribalarining ta'siri sifatida o'zbek dramaturgiyasida Fitrat asaridan boshlangan ruh timsolidagi obraz yaratish Shayxzodaning "Mirzo Ulug'bek", Adulla Oripovning "Sohibqiron" kabi asarlarida davom ettirildi.

Xayol obrazi munosabati bilan umuman, "Abulfayzxon"da kompozitsion uyg'unlikning muhim o'rin tutishini ta'kidlash kerak.

Kompozitsiya bu, muallif bosh maqsadi va g'oyasinig uzviy ravishda ochilishini ta'minlash maqsadida asardagi ayrim qismlar voqealar obrazlarning joylashtirish tartibidagi uyg'unlikdir. San'atkor u yoki bu fikrni, muayyan bir falsafani, harakatdagi qahramonni asarning asosiy g'oyasini yechish uchun shunday bir tizimda, tartibda, bog'lanishda joylashtiradi-ki, ular ayni shu joyda

ham, alohida-alohida ham o'zlarni va birlashib, muallifning asl niyatini yorqin tarzda yuzaga chiqara olsinlar. Kichik tafsilotlardan tortib, ko'zga ko'rinmas me'yorgacha kompozitsiya tartibotida muhim vazifani bajaradilar.

Demak, kompozitsion qurilishdagi mahorat asarning muvaffaqiyatini ta'minlaydigan eng muhim vositalaridan biri bo'lganidek, undagi noizchilik badiiy mantiqning buzilishiga olib keladi va asar hujayradagi joziba ta'sirini barbod qiladi.

E'tibor bersangiz, "Abulfayzxon"ning birinchi pardasi Qozi Nozim, Ulfat,

Mirvafolarning shohmot surayotgan holati bilan ochiladi. Bu manzara boshdanoq asar yo'nalishi, g'oyasi, qahramonlari, yozuvchi maqsadi haqida darak beruvchi yog'dudir. Uni asar o'rtasiga yoxud oxiriga qo'yish mumkin emas. Uning joyi xuddi shu yerda. Bu manzara shohmot ustidagilarning faqat taxta emas, Abulfayzxon saroyi hamda qismatining asosiy o'yinchilari ekaniga ishoradir. Xonning uyi tarzida ko'rsatilgan bu manzara, ayni vaqtda, hali sahnada paydo bo'lmagan Abulfayzxonning o'ziga tashlangan bir savoldir: U shohmot taxtasi yanglig' hayot maydonida, xonlik sarhadlarida oqilona va to'g'ri ot sura oladimi, yo'qmi?

Yoki asar nihoyasida sahnaga kirib kelgan hayol obraziga nazar tashlaylik. Dramaturg uni birinchi, ikkinchi yoki uchinchi pardalarda ko'rsatgani yo'q. Nima uchun? Shuning uchunki, zimmaga yuklangan badiiy vazifa hayolning dastlabki pardalarda emas, so'nggi pardalarda va buning ustiga, bu pardaning shu oxirgi sahnasida namoyon bo'lishini taqozo etadi. Tragediya g'oyasining cho'qqisi ham xuddi shu – Xayol obrazining falsafiy mushohadalari zimmasiga qo'yiladi. Inson "Esini bir joyga to'plab" o'z erki, o'z huquqining qadriga o'zi yetmog'i lozim. Aks holda zo'ravonlikning, zulmning kushandasi bo'lib qolaveradi.

"Abulfayzxon" dramasida Fitrat ezgulik, insof, adolat va shaxs erkini ulug'ladi. Bu qadriyatlarni hokimiyat uchun turli-tuman, yolg'on-yashiq va chirkin vositalarga keskin qarama-qarshi qo'ydi.

Avvalambor, Abulfayzxonning o'zi Buxoro taxtini razil yo'llar bilan egallagan. Maqsadiga erishish uchun akasi Ubaydullaxonning joniga qasd qilgan. "Al-qasos ul minal haq" deganlardek, o'zi ham saroy fisq-u fujurlarning qurboni bo'ladi: raqiblari tomonidan xoyinlarcha o'ldiriladi. Dramaturg saltanat tanazzuli sababini Abulfayzxon tabiatini tahlil qilish orqali ko'rsatadi. Xon butun mamlakatni, barcha amaldorlarni qo'rquv, titroq, dahshat ustida tutib turdi. Chaqimchilik, tuhmat, fisq-u fujur, odamlarni gij-gijlashni yurti boshqarish tizimida yetakchi qoidalar deb bildi. Mamlakatda o'zaro ishonchsizlik, hadik avjiga chiqdi. Natijada, johillik zahirida qurilgan, zo'rovonlik siyosatiga kuyingan saltanat uning egasi yanglig' inqirozga yuz tutdi. Lekin, yurtida ezgulik, insof adolatning qadr-qimmatini tushunadigan, ularning hayotdagi o'zni va bahosini ezozlaydigan kishilar yo'q emas edi. Asardagi ana shunday obrazlardan biri Ibrohimbiy otaliqdir.

Rahimbiy. Abdumo'min to'rani xon ko'targanimdan xabaringiz yo'qmi ?

Ibrohimbiy. Abdumo'min to'ra o'n besh yashar bir bola. Uni xon ko'tardingiz nima, ko'tarmadingiz nima ?

Rahimbiy. Siz bo'lg'anda nima qilar edingiz?

Ibrohimbiy. Men bo'lganda, Abulfayzxonni tushurg'ach, qurultoy chaqirar edim. Yangi xon bilan uning otalig'ini el boshliqlarining kengashlari bilan belgilar edi.

Ibrohimbiy adolatparvar qahramon. U qo'rqqanidan, hatto, xonga qarshi kurash yo'liga o'tgan. "Elga yomonlik qilgan xon" ekani, yurti talagani, hukumat ishlariga qaramagani mustaqil fikrga ega bo'lmagani uchun Abulfayzxon bilan ziddiyatlarga kirishgan. U yurt egasini qurultoy yo'li bilan saylash lozim, degan ilg'or dunyoqarash egasidir.

Futrat Ibrohimbiy qiyofasidagi bu to'xtamga behuda urg'u berayotgani yo'q. Drama yozilayotgan 1924-yilda go'yo xalq xohish-irodasi bilan amalga oshirayotgandek, aslida esa, zo'rma-zo'rakilik bilan jumhuriyatni bo'lish jarayoni

kechmoqda edi. Jumhuriyatga olis markazning o'z odami majburan tayinlashini ham turgan gap edi. Yurt egasi qurultoy bilan, xalq ma'qul ko'rganlar safidan saylanmog'i kerak, deb qahramonni so'zlatgan Fitrat dramaga elning shu zamondagi orzularini ham singdirib yuborgan edi.

“Abulfayzxon” dramasi orqali muallif o'zbek adabiyotida ilk bor inson va tarix, shaxs va jamiyat munosabatlarining badiiy yo'sinda gavdalantirish va bu masalalardagi badiiy ideyani ham etish yo'llarini izladi. Qay daraja jamiyat farzandi bo'lmasin, ijtimoiymunosabat unda qay yo'sinda o'z muhrini qoldirmasin, shaxs, Fitrat talqinicha, end avvalo alohida individdir. Shaxs kamolotida tarbiya va jamiyat ta'siri muhim bo'lgani bilan shaxs tabiatida irsiyat va shundan kelib chiquvchi o'ziga xoslikning o'rni kuchlidir. Shuning uchun shaxs, Futrat talqinida, tarixning harakatga keltira oluvchi kuch, jamiyatga faol ta'sir ko'rsatuvchi siymo sifatida ko'rsatiladi.

Tragediyada gavdalantirgan Abulfayzxon ana shunday shaxs, biroq afsuski, tarixda salbiy iz qoldirgan shaxsdir. Lekin dramaturg qahramonini salbiy deb, faqat qora ranglar bilan chatlamaydi. U tarixan hayotda qanday bo'lsa, shunday gavdalantiradi. Badiiylik qonuniyatlari bilan xarakterini teranroq va tiniqroq biladi, xolos.

Fitrat jamiyat, muhim va sharoitning shaxsga ko'rsatuvchi ta'sirini badiiy gavdalantirishni ham unutgani yo'q.

Xonnig xo'jasaroyi Ulfat, Qozi kalon Nizom, Davlat to'qsabo, Rahimbiy va Hakimbiy otaliqlarining Abdulfayzxon tegirmoniga suv quyib, uni jaholat va razolatga sudrashdagi faolliklari haqida yuqorida gapirildi. Bu xuddi o'sha muhitning, sharoitinig, tarixiy vaziyatning shaxsga o'tkazuvchi ta'siri va shu tarixiy jarayonning badiiy talqinlaridir. Ubaydullaxon, Abdulfayzxon, Abdumo'minxonlarning xiyonatkorona o'ldirilishida ham tarixiy sharoitlarning inson taqdiriga ko'rsatgan ta'siri yotadi. Asar so'nggiga yaqin Abdulfayzxon o'z razilliklaridan pushaymon, nadomat chekkan holda beriladi. Bu bilan muallif tarix

va shaxs aro munosabatlarning vovaylo qo'ynida inson hech qachon faqat razillik timsoli bilan qololmaydi, inson o'zini-o'zi anglash fursatini topmog'i kerak, degandek bo'ladi. Asar tragediya janrida bo'lgani uchun unda fojealar ko'p. Lekin hayot faqat fojealardan iborat emas.

Dramaturg hayot burlarini, nurli qahramonlarni hamda shaxs va jamiyat, inson va tarixning o'zaro munosabatlarini shu qahramonlar talqiniga singdiradi.

Shaxs va jamiyat aro munosabat masalasidek o'z idealini dramaturg, ayniqsa, Ibrohimbiy obrazida aks ettirdi.

“Abulfayzxon” XVII asr Buxoro hayotidan olib yozilgan, tarixiy haqiqat asosiga qurilgan birinchi tarixiy tragediyadir. Unda ilk bor o'zbek dramaturgiyasi da shekspirona teran tragik obrazlar yaratildi. U shu janrda jahon miqiyosida olinganshoh asarlar qatoridan munosib o'rin ola biladi.

Uning ahamiyati o'zbek xalqi tarixidagi muhim hodisa va tarixiy shaxslar qismati haqqoniy aks ettirilishidagina emas. Zo'ravonlik va shafqatsizlik mohiyati, zulm va istibdod asosiga qurilgan hokimiyatning barbod bo'lishi, ezgulikning zavoli, uvoli va kamolidagi mangu muammolarning go'zal badiiy talqinida namoyon bo'luvchi fazilatlar bu asarni zamon va makonga bo'ysunmas ravishda e'tiborli va qimmatli qiladi. Yuksak mahorat bilan yozilgan drama muallifning san'atkor, millatparvar, vatanparvar sifatidagi siymosini uyg'unlashtiradi.

Asar yoshlarni istiqloq ruhida tarbiyalashda, mustaqilligimizning qadriga yetishda muhim ahamiyatga ega.

Fitrat XX asr o'zbek adabiyoti taraqqiyotida alohida o'zrin tutadi. U milliy uyg'onish adabiyotining jarchisi va asoschilaridan biri, jadidchilik harakatining ulkan arbobidir. U yangi zamon she'riyatida barmoq vaznini mustahkamladi, erk va istiqloq g'oyalarini kuyladi. Vatan ozodligi, yurt istiqboliga bag'ishlangan maqollari bilan o'zbek publitsistikasining tamal toshini qo'ydi. Hali hikoyachilik janr sifatida yetarlicha to'liq shakllanib ulgurmagan bir davrda “qiyomat” singari asari bilan bu janrning qaror topishiga katta hissa qo'shdi. Dramalari bilan o'zbek

adabiyotiga ko'plab yangi qahramonlar kirib keldi. Ular qatag'on davrining badiiy solnomalari sifatida adabiyotdan mustahkam o'rin egalladi.

Xulosa qilib aytganda, o'tgan yillar ichida uning ko'pgina asarlari nashr etildi. Ular haqida ilmiy-tadqiqot ishlari yaratildi. Ko'plab nomzodlik, doktorlik dissertatsiyalari yozildi. Uning keng qamrovli, qomusiy merosi birgina adabiyotshunoslar, tilshunoslar emas, tarixchilar, huquqshunoslar, musiqashunoslar, elshunoslar kabi juda ko'p va xilma-xil soha mutaxassislarini o'ziga jalb etmoqda. Istiqlol davrida u haqda himoya qilingan doktorlik dissertatsiyalaridan quyidagilarni ko'rsatish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. H. Boltaboyev. «XX asr o'zbek adabiyotshunosligi va Fitratning ilmiy merosi» (T., 1996 y.)
2. I.G'aniyev. «Fitrat dramalari poetikasi» (T., 1998 y.). Falsafa fanlari bo'yicha
3. B. Ergashev. Jadidchilik ijtimoiy-siyosiy g'oyalarining shakllanishi va taraqqiyoti tarixidan. Yosh buxorolilar mafkurasi, T., 1993
4. Sultonov O., Ahmedov S., Rahmon Qo'chqorov. Adabiyot. T.:2006 y.
5. Adabiyot nazariyasi. Ikki tomlik. I tom. Adabiy asar. –Toshkent: Fan, 1978 y.
6. Umurov H. Badiiy psixologizm va o'zbek romanchiligi. –Toshkent: Fan: 1983 y.
7. Fitrat – dramaturg
8. Ziyouz.net